

VERMES ALBERT

RENDAHAGYÓ RECENZÍÓ
EGY ÖTVENKÉT ÉVE MEGJELENT KÖNYVRŐL.
SZABÓ EDE: *A MŰFORDÍTÁS*
(BUDAPEST: GONDOLAT, 1968)

Bevezetés

Ez az írás¹ egy rendhagyó recenzió. Rendhagyó egyrészt azért, mert ötvenkét évvel a könyv megjelenése után íródott. Némileg megkésve, mondhatnánk. (Szolgáljon a könyvismertető írójának mentségére, hogy éppen a könyv megjelenésének évében született, így nem állt módjában a recenziót azon frissiben elkészítenie.) Mégis szükségesnek tűnt megírni, mert korabeli ismertetőik után kutatva csak egyetlen rövid írásra sikerült bukkannom (Szondi 1970), és az is inkább csak a könyv második részéről ad nem túl részletes áttekintést. Bár Szabó Ede a nagyközönségnek szánta művét, és célja az volt, hogy az olvasókkal megismertesse és megkedveltesse a műfordítást, úgy gondolom, hogy a könyv szakmabeliek, fordítók és fordításkutatók számára is számos megfontolandó gondolatot tartalmaz. Ennek fényében kicsit meglepő, hogy csak néhány tudományos műben találni rá hivatkozást (pl. Lőrincz 1997 és 2007, Burján 2003). Ezeken túl kicsit hosszabban Józán Ildikónak a műfordítás fogalmát kritikai vizsgálat tárgyává tévő könyvében (Józán 2009) kerül szóba, mint „a XX. század végére felejthetőnek bizonyult” munka (Józán 2009: 177), amely „az összegzés leple alatt a kor gondolatait ismétli reflektálatlanul” (Józán 2009: 178). A kritika alapja az, hogy Szabó hagyományos műfordítás-felfogása szemben áll Józán felfogásával, amelyben a *fordításmű* önálló, az eredetitől független, autonóm értelmezést lehetővé tevő szöveggént jelenik meg. Ahogy írja, Szabó (és mások is a XX. század végén) „a Nyugat hagyományára hivatkozva a formai és tartalmi hűség igényét az elméleti szinten és a konkrét szöveggel kapcsolatban felmerülő kérdések reflektálása nélkül mindenfajta ‘eredeti’ szöveg és minden fordítás létrehozásának és értelmezésének feltételévé, viszonyítási pontjává tették” (Józán 2009: 226). Ebből a nézőpontból akár jogosnak is lehetne tekinteni a kritikát, de ne felejtjük el, hogy

1 A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

a fordításnak másodlagos, függő szöveggé váló, Szabó által is képviselt felfogása sem kevésbé létjogosult – és máig élő – nézőpont: elég csak a Gutt (1991) által relevanciaelméleti keretben megfogalmazott meghatározásra gondolni, mely szerint a fordítás nyelvek közötti értelmező nyelvhasználat. Mindezzel együtt Szabó könyve nem csupán „felejthető”, de egyenesen elfelejtett műnek tűnik, amely csekély visszhangot váltott ki a szakmán belül – vagy csak elhalt a visszhangja? Érdemesnek tűnik feleleveníteni ezt a hangot.

Rendhagyó ez a recenzió másrészt azért is, mert valójában a könyv *Bevezetésében* tárgyalt gondolatok inspirálták írását. Miközben informatívnak és tanulságosnak tartom a könyv lényegi részeit is, elsősorban az ragadta meg a figyelmemet benne, hogy több mint fél évszázad elteltével is mennyire aktuálisak és lényegesek a *Bevezetésben* a fordítás jelentőségével és hatásával kapcsolatban közölt meglátások.

Nem véletlen, hogy Szabó Ede (1925–1985) ilyen tisztán látta a fordítás helyzetét és szerepét, hiszen maga is kitűnő műfordító volt, Rilke, Hölderlin, E. T. A. Hoffmann, Goethe, Kafka és mások tolmácsolója. Emellett irodalmi kritikák, recenziók, esszéketetek és monográfiák szerzőjeként is ismert a neve. Ez a könyve, ahogyan a címe is egyértelműen jelzi, a műfordításról szól, nem a fordításról általában. A különbséget az *Előszó*ban úgy fogalmazza meg a szerző, hogy „bár a műfordítás a fordítás sajátos alfaja, a kettő közt minőségi különbség van, a *mit?* és a *hogyan?* lényeges eltérése. A határokat ugyan nem mindig könnyű meghúzni, s esetenként a szórakoztató útirajz vagy népszerűsítő tudományos mű magyarázata is lehet műfordítói teljesítmény: de szűkebb értelemben mégis csak az idegen nyelvű vers, regény, novella, dráma, esszé tartalmilag pontos, művészileg egyenértékű s lehetőleg formahű átültetését nevezzük műfordításnak” (Szabó 1968: 7). Nem nehéz ugyanakkor észrevenni, hogy a könyvben megfogalmazott gondolatok jelentős része éppúgy igaz a fordítás mindenféle formájára, mint magára a műfordításra. Reményeim szerint az alábbi sorokból világosan kitűnik majd ennek az állításnak az igazsága.

Amit egy rendes recenzióból megtudtunk volna

Egy rendes recenzió alaposan bemutatja az ismertető művet, mind szerkezeti, mind tartalmi, mind nyelvi vonatkozásaiban, rámutat erősségeire és hibáira, felméri lehetséges jövőbeli hatását, jelentőségét. Egy rendes recenzióból megtudnánk, hogy az *Előszó*t és a *Bevezetést* követően a mű két fő részből áll. Az első rész (*Mesterség – művészet*) *Fordítás vagy ferdítés* című első fele a vers fordíthatóságának vagy fordíthatatlanságának, a műfordítás paradox voltának kérdését járja körül. A műfordítás paradoxonát, vagyis azt a tételt, hogy nem lehetséges a fordításban tartalmi és formai hűséget egyszerre megvalósítani, eltúlzottnak, a fordítást támadó, a fordítással szemben *eszményi* követelményeket

támasztó nézetek táptalajának tartja. Nem ért egyet azzal, hogy a fordítás szükségszerűen hamisít („*traduttore – traditore*”). Meglátása szerint „a tartalmi és formai hűség *nem* mond ellent egymásnak, nem zárja ki egymást, csak egészen kivételes esetekben” (Szabó 1968: 39). Ebből következik optimista álláspontja, mely szerint „[a] vers – ha nehezebben is a prózánál – igenis fordítható” (Szabó 1968: 42).

Jó versfordítást persze leginkább csak az készíthet, aki maga is költő, aki képes arra, hogy „azonos költői színvonalon” (Szabó 1968: 50) formálja újjá a verset a maga nyelvéen. Ugyanakkor a *Kalevala* kitűnő fordítójának, Vikár Bélának a példáját felidézve azt is elismeri a szerző, hogy a költői hajlamú, s művészi képességű hivatásos műfordító „gyakran éppoly sikerrel dicsekedhet, mint nagy költő-fordító társai, ha neki nincs is költői rangja” (Szabó 1968: 74).

A műfordítás technikailag is nehezebb az eredeti alkotásnál, mivel a fordítónak jobban meg van kötve a keze, mint az eredeti szerzőjének. De nem is ez a legnagyobb nehézség, hanem a helyes középút megtalálása. Legjobb fordítóink, írja Szabó, „nem követtek el erőszakot anyanyelvükön, de jelezni tudták a vers ‘idegenszerűségét’ is [...]” (Szabó 1968: 54). „Mert a jó műfordításnak a költő korát és népi, nemzeti sajátágait is vissza kell adnia, akárcsak a stílusát vagy verse *hangulatát*” (Szabó 1968: 54). A vers hangulatának megőrzését különböző fordítók különböző módszerekkel vélték elérhetőnek. Kosztolányi például szerinte elég önkényesen változtatott ennek érdekében a vers alkotóelemein, míg például Devecseri Gábor, Homérosz kitűnő fordítója úgy törekedett erre, hogy minden apró részletre gondot fordított abban a reményben, hogy ezek összessége gondoskodik majd a fordítás egészének hűségéről (Szabó 1968: 105). Manapság ezt a módszerbeli eltérést a holisztikus és az analitikus megközelítés különbségként jellemezhetnénk.

Milyen egyéb feltételei vannak még a műfordításnak az anyanyelv és a versformák mesteri fokú ismeretén kívül? Természetesen fontos az idegen nyelv ismerete is, azonban „az idegen nyelv tudása nem kell hogy azonos legyen, általában nem is lehet azonos a hotelportás, a diplomata, a külföldi levelező gyakorlati – köznapri vagy szakmai – nyelvtudásával [...]” (Szabó 1968: 43). Ismerjük jól az Arany angoltudásáról, Babits olasztudásáról szóló mulatságos történeteket. Fontosabb, hogy a fordítók látják nyelvtudásuk határait, és ezért minden lehetséges segédeszközt igénybe vesznek. Ilyen segédeszköz lehet akár a közvetítő nyelv beiktatása, vagy a nyersfordításos módszer alkalmazása is. Ezek nyilván jobbra kerülendő eljárások, de gyakran nélkülözhetetlenek, és „így is szülehetnek elsőrangú műfordítások” (Szabó 1968: 41). Fontos feltétel továbbá „az idegen nyelvnek és irodalmának környezetismerete, azaz tájékozottság a szóban forgó ország népének szokásaiban, történelmében, társadalmában” (Szabó 1968: 45), hiszen enélkül lehetetlen igazán megérteni a lefordításra váró művet.

Az első rész *Kötöttség vagy kötetlenség* című második fele a prózafordítást, a versfordításnál látszólag kevésbé problematikus, kötetlenebb fordítói feladatot mutatja be. Rámutat azonban, hogy a prózafordítás sem kisebb kihívás, mint a versfordítás: „Épp mert a próza törvényei bujkálóbbak, bonyolultabbak, s nagy formátuma miatt számossabbak is, azt is mondhatnánk, hogy ez a ‘kötetlenség’ sokszor még jobban próbára teszi a műfordító hallását, stílusérzékét, nyelvi erejét, fegyelmét vagy fantáziáját, mint a vers kötöttsége” (Szabó 1968: 117). Éppen ezért „a prózafordítás is csak részben mesterség” (Szabó 1968: 158), de művelődésünket gyarapító értékteremtőként művészet is. Művészet, hiszen a szavaknak nem csupán a jelentésére kell tekintettel lenni, de a hangulatára, stílusértékére is (Szabó 1968: 131), és tudni kell, hogyan járul hozzá a szó hangzása a próza ritmusához (Szabó 1968: 135). A ritmust továbbá alapvetően határozza meg a mondat szerkesztés módja is (Szabó 1968: 143), a fordító tehát ennek is mestere kell legyen. És mivel egy mű stílusa végül mégis a mű egészében válik láthatóvá, áttekinthetővé, a fordítónak „a teljes műben kell gondolkoznia, annak ellenére, hogy gyakorlatilag munka közben mondatról mondatra halad” (Szabó 1968: 147). És természetesen, miközben igyekszik megőrizni az eredeti mű hangulatát, stílusát, a fordítónak „úgy kell átölemlennie anyanyelvünkbe az idegen stílust, hogy a fordított mű erőltetés nélkül váljék nyelviileg is magyarrá [...]” (Szabó 1968: 153).

A második rész (*Műfordítás – világirodalom*) első fele, mely az *Ajándék a nemzetnek* címet viseli, a magyarországi műfordítás rövid történetét vázolja. A *Halotti beszéd* XIII. század elején készült szabad fordításával és a hozzá tartozó *Monitio* szóhoz tapadó fordításával, valamint a mintegy száz évvel későbbi első versfordítással, az *Ómagyar Mária-siralommal* kezdve, a középkori vallásos irodalmi és bibliai fordításokon, majd a világi művek XVI. századtól kezdve szaporodó fordításain át eljut az általa a műfordítás-irodalmunk első virágkorának tartott XVIII. században készült fordításokig, s tovább a XIX. század nagy mesterei, Vörösmarty, Petőfi és Arany műfordítói munkájának bemutatásáig. Miután szinte „gyorsított filmként végigpergettük több mint hét évszázad magyar műfordítás-irodalmának fejlődésmenetét” – írja Szabó –, „s láttuk, hogy a műfaj a XIX. század végére művészetté érlelődött” (Szabó 1968: 267), a szerző pihenőt vezényel, hogy áttekinthessük, hová jutott s mit adott kultúránknak a műfordítás, „ez a heroikus munka” (Szabó 1968: 268) ezekben az évszázadokban. Ahogyan írja: „Ez a munka kezdettől fogva szolgálat volt [...], jó ideig úgyszólván csak az anyanyelv csiszolására, kiművelésére szorítkozott, ízlést, gondolkodást, szemléletet, erkölcsöt formált, előkészítette nyelvünket a nagy próbára” (Szabó 1968: 268), vagyis önnön eredeti irodalmának megteremtésére. Ezt követően, a XX. század elején a fordítás a költői életművet gazdagító hódítássá, „majd művészi mesterséggé (ars) önállósult” (Szabó 1968: 274), amivel egy új korszak kezdődött.

A második rész *Ars interpretandi* című második fele a magyarországi műfordítás ezen új korszakát mutatja be. A *Nyugat* nagy költő-műfordítói, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Tóth Árpád, Radnóti Miklós (és bizonyos mértékig Ady Endre is), majd nyomunkban olyan alkotók, mint Szabó Lőrinc, Juhász Gyula, József Attila, Dsida Jenő és Sárközi György valódi művészetté emelték a műfordítást. A XX. század közepére arra a szintre lépett e tevékenység, ahol – Szabó Ede szavaival – már „sokkal több az olyan fordítás, amely a *Nyugat* formai és nyelvi eszközeit továbbfejlesztve, a szabad átköltést és a szolgai szövegheztapadást, e két szélsőséget elkerülve, nemcsak a *mesterség* tökéletesedéséről tanúskodik, hanem a maga *művészi* módján vall a világ irodalmának birtokba vevéséről is” (Szabó 1968: 336).

A múlt század közepére tehát megszilárdult a műfordítás szerepe, továbbá gyakorlata mellett elmélete is formálódni kezdett. A fordítás alapkérdéseit, a fordítás lehetőségeit illető kérdésekről folytatott viták azonban nem szűntek meg. Szabó Ede mégis optimista hangnemben fejezi be könyvét: „A műfordítás évszázadok, sőt évezredek óta *van, létezik*, hat és élményt sugalmaz, s ha összefüggő és rendszerbe foglalt elmélet helyett egyelőre *csak* története van, ez éppen nem a ‘fordíthatatlanság’ bizonyítéka. Módszerein és eszközein lehet is, kell is még finomítani; elmélete kidolgozásához nálunk is egyre nagyobb szükség lenne az elemző műfordítás-kritikákra” (Szabó 1968: 339).

Végül a *Bevezetés*ben tárgyalt gondolatokról

A tanulságos gondolatokban gazdag könyvnek mai szemmel nézve mégis talán legfontosabb része a *Bevezetés*. Ebben a műfordításnak – valójában általában a fordításnak – az emberek közötti megértés és testvériség kialakításában és fenntartásában játszott nélkülözhetetlen szerepéről ír a szerző. Alaptétele az, hogy az emberiség természetes állapota a soknyelvűség: lehetetlen a különböző közösségek, nemzetek élő nyelveit egy mesterséges nyelvvvel helyettesíteni. „Az anyanyelvet, ezt a közösség és egyén szívéből folytonosan újra fakadó, eleven mozgásban, örökös változásban levő, végtelen bőségű és minden nép számára kizárólagosan tökéletes kifejezési eszközt sohasem szoríthatja ki helyéről semmiféle világnyelv” (Szabó 1968: 17). Nem véletlen az, hogy az eszperantó és a hasonló mesterséges nyelvek nem voltak képesek széles körben elterjedni. Aki arra törekszik, hogy valóban megértse más nyelvű és más kultúrájú embereket, annak egy mesterséges nyelv nem lesz segítségére. „Az igazi megértés nem az, ha két idegen nyelvű ember egy közös mesterséges nyelven úgy-ahogy megérti egymás köznapi vagy közepes színvonalú mondandóit. Más népek megértése: a gondolatviláguk, művészetük, zenéjük, irodalmuk, kultúrájuk, sajátosságaik megértése, vagyis olyan szellemi feladat, amelynek

a megoldásához tudnunk kell, hogy az a kultúra [...] az illető nép anyanyelvéből táplálkozik és azt táplálja” (Szabó 1968: 17). Mit lehet akkor tenni? Lehetséges és szükséges is persze idegen nyelveket tanulni, de még a legtehetségesebb nyelvtanuló sem lesz képes egy-két tucat nyelvnél többet elsajátítani. És még ha a legendás Mezzofanti bíboros képességével bír is, aki állítólag ötvennyolc nyelvet beszélt, a tanult nyelvek közül vajon hányat lehet olyan szinten elsajátítani, hogy a „köznapi vagy közepes színvonalú” kommunikációtól magasabb szinten legyünk képesek használni? A népek közötti megértésnek ezért nyilvánvalóan nélkülözhetetlen eszköze a fordítás.

De valójában miért is él bennünk ez az igény egymás jobb megértésére? Mi hasznunk van abból, ha megismerjük más népek kulturális örökségét? Nem elég a magunkéval foglalkoznunk, azt gondoznunk, táplálnunk, fejleszteniünk? Egyrészt a nyelvek bábeli zűrzavara ellenére nyilvánvalóan mélyen él bennünk az összes ember együvé tartozásának tudata, az összetartozás erősítésének vágya. Másrészt önös okai is vannak a megismerés és megértés szándékának, hiszen „nemzeti művelődésünk csak akkor fejlődhet egészségesen, ha engedi hatni magára ezt az ősi és új integráció-igényt, és befogadja a világ kulturális értékeit, anélkül, hogy a magát lefokozná vagy elsorvasztaná” (Szabó 1968: 20). Az önfejlesztés igénye és a befogadás gesztusa egyszerre van jelen a műfordítás jelenségében: „Az így felgyülemelő világirodalmi teljesség (amely mégis mindig viszonylagos) folyamatosan hat az anyanyelvű, a nemzeti irodalom fejlődésére is. Amit kitűnő műfordítás honosít meg, az többé nem egzotikum – magunkra ismerünk benne, kultúránk szerves részévé válik” (Szabó 1968: 27). A műfordítás segítségével tehát saját nemzeti kultúránkat is gazdagítjuk, miközben egy nagyobb közösséghez való tartozásunk érzését is erősítjük magunkban. „A fordítások nemcsak az idegen kultúrák megértését teszik lehetővé minden nép számára, hanem arra is ráébresztik őket, hogy egy *nagyobb* közösség tagjai. S ez – túl az európai, afrikai vagy ázsiai tudaton – a ‘világtudatnak’, az ember történelmi folytonosságának fenntartását jelenti, mindannak a töretlen és jótékony továbbhatását, ami nagyot e fényre törő emberi szellem alkotott a letűnt évezredekben” (Szabó 1968: 21). Ezért tehát „a műfordítás nélkülözhetetlen az európai hagyomány életben tartásához, jövőbeni vállalásához is, a most már ide is mind jobban beáramló egyéb nagy műveltségi hagyományoknak, a teljes emberiség óriási, néha szinte terhes, de gyönyörű örökségének továbbéléséhez is – bennünk” (Szabó 1968: 20–21). Talán soha nem volt még annyira aktuális az a gondolat, amelyet bizonyára tekinthetünk a könyv egyik legfontosabb üzenetének: „Az emberiség művelődési hagyománya minden látszat ellenére *közös*, és a haladást, a fejlődést nem az elszigetelődés, hanem az érintkezés, a sokoldalú, egymásra ható ösztönzés szolgálja” (Szabó 1968: 21).

A fordításnak társadalmi, nemzeti szinten vannak tehát önös és önzetlen okai is. Nyilván így van ez az egyén, a fordító szintjén is. Szerencsés esetben a fordítás a megélhetést jelenti a fordítónak. De ahogyan a könyvben bemutatott számtalan műfordító

példáján láthatjuk, jelentős részük nem pénzbeli ellenszolgáltatás reményében végezte munkáját. Ha nem pénzért, akkor viszont miért szántak annyi időt és szellemi erőfeszítést egy-egy mű lefordítására legjobb költőink és íróink közül oly sokan, miközben tudták ők is, hogy a fordítás milyen hálátlan tevékenység? Hálátlan, hiszen a fordítás olvasója, írja a szerző az *Előszó*ban, rögtön a könyv első oldalán, közömbös a fordító munkájának körülményeivel szemben. „Ha a fordítás kitűnő, gyönyörködik, ha csapnivaló, bosszankodik. Gyönyörködése az eredeti műnek, bosszúsága a színvonalatlan fordításnak szól” (Szabó 1968: 5). Szabó Edének erre a kérdésre is van hihető válasza: „A megismerés és megértés, az élmény közlési vágya s a sikeres ‘feladatmegoldás’ táplálja a fordítói szenvedélyt, s a jó műfordítások – az olvasók érdeklődését” (Szabó 1968: 27). Az ismereteink továbbadásának ösztönös vágya és a nehéz feladat megoldásának kihívása együtt teszik a műfordítást (és tegyük hozzá: úgy általában a fordítást) szellemileg kívánatos és élvezetes tevékenységgé, és így „akit a lehetetlent ostromló versfordítás paradox szépsége egyszer bűvkörébe vont, aligha szabadul tőle” (Szabó 1968: 81). Persze a feladat néha túl nehéznek bizonyul a fordító számára. A fordítás paradoxona elleni küzdelem néha frusztrációt is okoz. Akik fordítanak, tudják jól, hogy sokszor be kell érni a tökéletesnél rosszabb megoldásokkal, kompromisszumokkal. Ez a fordítás természetéből fakad. Mindez mégsem lehet érv a fordítás hasznosságának és lehetőségességének tagadása mellett. Ahogyan Szabó Ede frappánsan megfogalmazza könyve egyik későbbi részében: „A fordítás – híradás távoli tájakról. És a legjobb telefonkábel sem közvetít olyan minőségű hangot, amilyen az élő hang. De lehetővé teszi a beszédet, egymás megértését” (Szabó 1968: 60). Szükség van-e ettől többre?

Irodalom

- Burján Mónika 2003. *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/81/1/de_1267.pdf (Letöltve: 2020. 01. 15.)
- Gutt, E.-A. 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Józan Ildikó 2009. *Mű, fordítás, történet*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Lőrincz Julianna 1997. Stílus és műfordítás. *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 1996–1997. Tanulmányok a magyar nyelvről (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova series Tom. XXIII.)*: 127–133. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2227/1/127-133_N%20Lorincz.pdf (Letöltve: 2020. 01. 15.)
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Eger: Líceum Kiadó.
- Szondi Béla 1970. Szabó Ede: A műfordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. évf. 2. füzet: 273–274.